

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
”ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ”**

КУЦМУС НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 330.342:339.923

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СЕЛА В УМОВАХ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВИБОРУ**

08.00.03 – економіка та управління національним господарством

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Державному вищому навчальному закладі “Державний агроекологічний університет” (м. Житомир) Міністерства аграрної політики України.

Науковий керівник кандидат економічних наук, доцент
Зінчук Тетяна Олексіївна,
Державний вищий навчальний заклад
“Державний агроекологічний університет”
доцент кафедри зовнішньоекономічної
діяльності підприємств.

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор
Васьківська Катерина Володимирівна,
Львівський національний аграрний університет,
професор кафедри економіки підприємства
і міжнародної економіки;

кандидат економічних наук, доцент
Косодій Роман Петрович,
Державний вищий навчальний заклад
“Сумський національний аграрний
університет” (м. Суми),
доцент кафедри фінансів.

Захист відбудеться “18” червня 2008 р. о 14 годині 30 хвилин на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.239.01 Державної установи „Інститут економіки та прогнозування НАН України” за адресою: 01011, м. Київ-11, вул. Панаса Мирного, 26.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державної установи „Інститут економіки та прогнозування НАН України”, 01011, м. Київ-11, вул. Панаса Мирного, 26.

Автореферат розісланий “15” травня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.І. Левчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розробка та ефективність реалізації заходів соціально-економічного розвитку села набувають виключного значення з огляду на великі розміри сільських територій в Україні та існуючий рівень бідності, демографічну деградацію та спустошення села і усього сільського простору. Аграрні реформи, що відбувалися в Україні з початку 90-х років, не викликали очікуваних позитивних змін у соціально-економічній ситуації на селі, не сприяли нарощуванню вітчизняного виробництва сільськогосподарської продукції та підвищенню рівня доходів сільських товаровиробників, здійснювалися без активної участі та ініціативи сільської громади, що в цілому призвело до зниження добробуту сільського населення.

У сучасних ринкових умовах основними орієнтирами соціально-економічних перетворень на селі є формування умов для забезпечення ефективного сільськогосподарського виробництва і раціонального використання наявного ресурсного потенціалу сільських територій та, як результат зазначеного, підвищення добробуту сільського населення. З огляду на це, активізація та виконання багаточисельних соціально-економічних функцій села: виробничої, соціально-демографічної, культурної, природоохоронної, рекреаційної та інших, – потребують проведення наукових досліджень на основі аналізу існуючих концепцій та врахування сучасних світових тенденцій політики сільського розвитку, зокрема Європейського Союзу. Доцільним є дослідження нових підходів щодо соціально-економічного розвитку села на засадах поєднання зусиль держави та сільського населення, про ефективність яких свідчить досвід країн-членів ЄС.

Вагомий внесок у вивчення теоретико-прикладних аспектів соціально-економічного розвитку села зробили такі відомі вітчизняні вчені як: О. Бородіна, І. Власов, С. Гудзинський, Т. Зінчук, Р. Косодій, О. Могильний, О. Онищенко, М. Орлатий, І. Прокопа, О. Прокопенко, К. Прокопишак, П. Саблук, Л. Шепотько, В. Юрчишин, К. Якуба; зарубіжні – Л. Ван Депоель, Ж. Вілкін, Т. Дуча, Х. Каравелі, М. Кларк, Т. Лонч, В. Назаренко, В. Пациорковський, А. Петріков, Ж. Плева, Т. Ратінгер, О. Хашковская та багато інших. Водночас складність та багатогранність існуючих проблем зумовлює необхідність формування нових підходів щодо соціально-економічного розвитку села. Зокрема, потребує уточнення сутність проблеми соціально-економічного розвитку села в сучасних умовах, практичної реалізації новітніх методик дослідження, рекомендацій щодо подолання негативних соціальних та економічних явищ і тенденцій у розвитку села тощо. Отже, актуальність, теоретична та практична значимість зазначених проблем, їх недостатній

аналіз у вітчизняній економічній літературі зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є результатом наукових досліджень, виконаних автором згідно плану науково-дослідних робіт ДВНЗ “Державний агроекологічний університет” за темою: “Розробити і обґрунтувати стратегічні напрями та пріоритети пореформеного розвитку аграрного сектора Північно-Західного регіону України” (номер державної реєстрації № ДР 0104U008697). У межах зазначеної теми автором проведено дослідження особливостей соціально-економічного розвитку села та розроблено пропозиції щодо його адаптації до європейської моделі сільського розвитку.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в обґрунтуванні науково-методологічних основ і концептуальних підходів до вирішення проблеми соціально-економічного розвитку села та розробці практичних рекомендацій щодо його забезпечення в умовах європейського вибору України.

Відповідно до поставленої мети вирішено такі завдання:

- визначено сутність процесу соціально-економічного розвитку села;
- узагальнено досвід формування політики розвитку сільських територій та її реалізації в ЄС;
- проведено комплексний аналіз соціально-економічного стану та особливостей розвитку села в Україні;
- обґрунтовано інтегрований підхід до формування політики розвитку села, спрямованого на поєднання зусиль держави та сільської громади при визначенні потреб та напрямів розвитку конкретної території з урахуванням її потенціалу;
- визначено соціально-економічну ефективність диверсифікації сільської економіки та стратегічні напрями її реалізації;
- розроблено рекомендації щодо забезпечення інформаційно-консультаційної підтримки соціально-економічного розвитку села.

Об'єктом дослідження є процес трансформації соціально-економічних відносин в сільському секторі суспільства.

Предметом дослідження є науково-теоретичні та прикладні засади соціально-економічного розвитку села в умовах європейських перспектив аграрного сектора.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стали фундаментальні положення економічної науки та праці провідних вітчизняних та закордонних вчених з питань соціально-економічного розвитку села, а також державні нормативно-правові акти, урядові постанови.

У процесі виконання дисертаційного дослідження використано

методи економічних досліджень, які сприяли досягненню найбільш повних та достовірних результатів: *метод теоретичного узагальнення* (при формулюванні теоретичних узагальнень та висновків, здійсненні критичного аналізу результатів досліджень вітчизняних та зарубіжних авторів); *монографічний* (при вивченні позитивного досвіду вирішення проблем соціально-економічного розвитку сільських територій у країнах ЄС); *економіко-статистичний* (для виявлення та аналізу основних тенденцій розвитку села, встановленні прямого та опосередкованого впливу комплексу визначених факторів на соціально-економічні процеси сільського розвитку); *історико-економічний* (для ідентифікації основних етапів еволюції політики сільського розвитку в рамках Спільної аграрної політики ЄС); *соціологічний* (для оцінки ставлення сільського населення до євроінтеграційної перспективи України), *SWOT-аналіз та економіко-математичне моделювання* (при оцінці можливостей впровадження та соціально-економічного ефекту стратегії диверсифікації сільської економіки), *табличний і графічний методи* (для відображення аналітичної та статистичної інформації) та інші.

Наукова новизна одержаних результатів. До найбільш вагомих результатів дисертаційної роботи, які визначають її наукову новизну, належать такі:

вперше:

- обґрунтовано доцільність застосування інтегрованого підходу до формування політики соціально-економічного розвитку села. Сутність його полягає у визначенні перспектив розвитку села на основі поєднання діяльності держави та сільських громад для спільного визначення пріоритетів відповідно до ендогенного потенціалу та соціо-еколого-економічних умов сільської території. Це дозволяє активізувати ініціативу сільського населення на засадах лідерства для участі в економічних перетвореннях на селі, що забезпечить якісно новий рівень суспільного добробуту;

удосконалено:

- методичний підхід до комплексної оцінки соціально-економічного стану села та визначення корелятивності зв'язку між факторами, які безпосередньо впливають на формування доходів сільських домогосподарств;
- стратегічні напрями диверсифікації сільської економіки з метою реалізації потенційних можливостей та використання ресурсів сільської території. Досягнення економічного та соціального ефекту диверсифікації вбачається можливим за умов урізноманітнення сільськогосподарського виробництва, несільськогосподарської діяльності виробників агропродовольчої продукції, розгортання інших сфер економічної діяльності на селі;

дістали подальшого розвитку:

- формулювання мети соціально-економічного розвитку села, що полягає у забезпеченні не тільки якісного життєвого середовища, але й високого рівня добробуту сільського населення, що визначається як можливість задоволення фізичних, соціальних та духовних потреб людини;
- узагальнення досвіду розвитку сільських територій у контексті сучасної європейської моделі сільського розвитку, яка є результатом об'єднання ресурсів та інструментів Спільної аграрної та регіональної політик Європейського Союзу і засвідчує зміну пріоритетів у галузі сільського господарства.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що отримані висновки і розроблені рекомендації можуть бути використані у процесі розв'язання актуальних проблем соціально-економічного розвитку вітчизняного села з урахуванням євроінтеграційних перспектив України. В цьому контексті ідентифіковано потребу підтримки сільського розвитку й запропоновано шляхи її здійснення на основі адаптації досвіду країн ЄС.

Рекомендації автора щодо формування стратегічних напрямів розвитку сільського господарства та сільських територій використовувалися в процесі розробки Програми розвитку особистих селянських господарств у Житомирській області на 2007-2010 роки (довідка Головного управління агропромислового розвитку Житомирської обласної державної адміністрації №3344/3 від 26.12.07). Пропозиції щодо диверсифікації сільської економіки використовуються *Аїіііім оїдааеііум аеіііізее* Жèòïèðñüêî; обласної державної адміністрації при розробці “Стратегії розвитку області на період до 2015 р.” (довідка Головного управління економіки Житомирської ОДА №25/285 від 25.02.08). Теоретичні узагальнення та практичні результати дослідження знайшли своє застосування на кафедрі менеджменту організацій ДВНЗ “Державний агроєкологічний університет” під час викладання дисциплін “Основи менеджменту”, “Менеджмент ЗЕД” (довідка №120 від 28.01.08).

Особистий внесок здобувача. Особистий внесок у працях, написаних у співавторстві, наведено у списку публікацій. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, яка відображає особисте бачення автора щодо існуючих проблем соціально-економічного розвитку села, а також можливостей їх вирішення з огляду на євроінтеграційний аспект.

Апробація результатів дослідження. Основні методологічні положення та результати дослідження доповідалися та отримали позитивну оцінку на конференціях, зокрема, на Міжфакультетській науково-практичній конференції молодих вчених, магістрів та студентів “Формування стратегії розвитку регіонального АПК” (м. Житомир, 2005 р.); Міжнародній науковій конференції “Проблеми прогнозування

и государственного регулирования социально-экономического развития в регионе ЦЕИ” (м. Мінськ, 2005 р.); Другій міжфакультетській науково-практичній конференції молодих вчених, магістрів та студентів “Формування стратегії розвитку регіонального АПК” (м. Житомир, 2006 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Образование и наука без границ – 2006” (м. Дніпропетровськ, 2006 р.); Регіональній міжвузівській науково-практичній конференції “Актуальні проблеми теорії і практики менеджменту в умовах трансформації економіки” (м. Рівне, 2006 р.); Міжнародному симпозиумі “Роль соціального капіталу та локальних ініціатив у забезпеченні сільського розвитку” (м. Житомир, 2007 р.)

Публікації. За результатами дослідження автором опубліковано 15 праць загальним обсягом 5,02 д. а., з них одноосібних - 13, в тому числі – 5 у фахових виданнях (2,39 д. а.).

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Робота викладена на 191 сторінці комп’ютерного тексту, з них: 178 - основний текст, 13 - список використаних джерел, що нараховує 164 позиції. Дисертація містить 49 таблиць, 49 рисунки, 9 додатків на 22 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

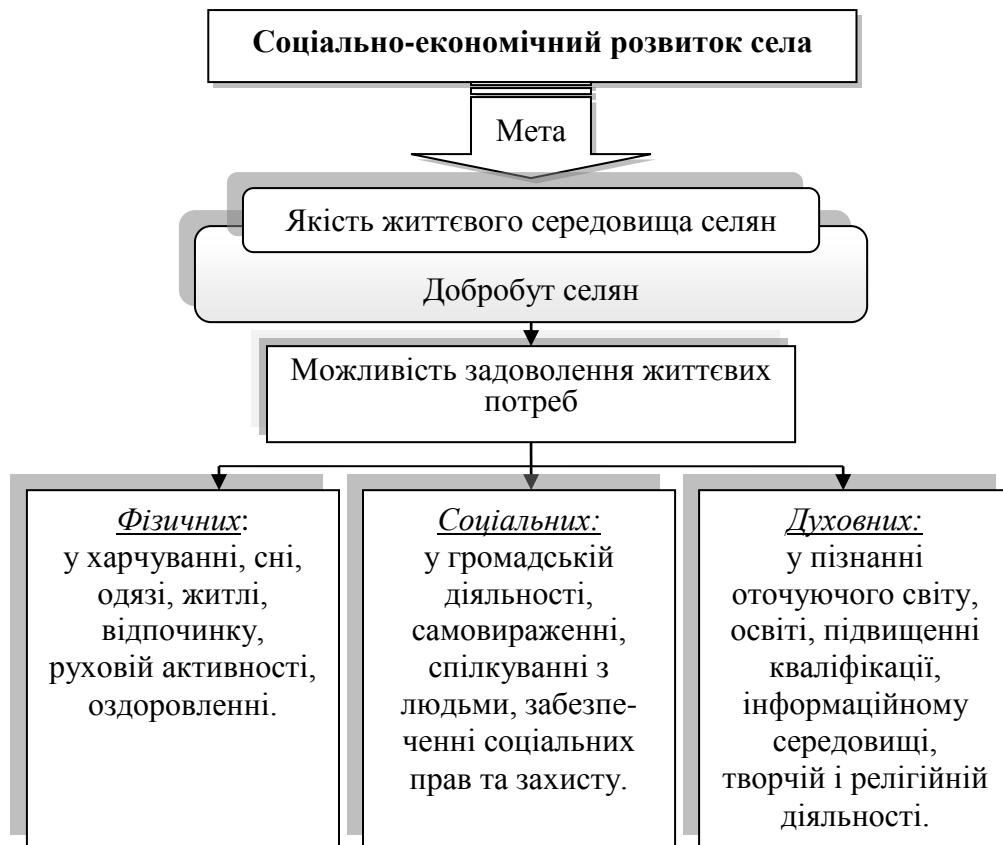
У першому розділі – *“Теоретико-методологічні засади соціально-економічного розвитку села”* – розкрито теоретичну сутність процесу соціально-економічного розвитку села; критично проаналізовано основні функції, що виконуються селом, та риси сільського соціуму, якому належить провідна роль у забезпеченні прогресивного сільського розвитку; досліджено законодавчі основи та напрями державної політики у сфері розвитку села; здійснено узагальнення досвіду стимулювання сільського розвитку у країнах Європейського Союзу.

Наголошено, що нині не існує чіткого визначення терміну „соціально-економічний розвиток села”. У загальному визначенні соціальний та економічний розвиток термінологічно окреслені. Внаслідок цього існує об’єктивна потреба у вдосконаленні методологічних та методичних підходів до формулювання комплексної проблеми дослідження соціально-економічного розвитку. Процеси соціального та економічного розвитку села як підсистеми суспільства настільки взаємопов’язані та взаємозалежні, що їх не доцільно розглядати відокремлено, особливо зважаючи на реструктуризаційні зміни, проведені у галузі сільського господарства. Такі зміни покликані одночасно сприяти розвитку як економічної, так і соціальної сфер села та забезпечувати високі стандарти життя сільського населення.

Зроблено висновок, що соціально-економічний розвиток села слід розглядати як процес переходу сільських соціальних явищ (зайнятість,

демографічна ситуація, спосіб життя, житлово-побутові умови, потреби населення тощо) на якісно новий рівень завдяки зростанню економічних чинників.

Узагальнення поглядів сучасних вчених дозволило визначити мету соціально-економічного розвитку села як забезпечення якісного життєвого середовища селян. Саме цей індикатор здатний максимально повно характеризувати стан села, оскільки він об'єднує усі складові його розвитку. Авторське трактування мети соціально-економічного розвитку села виходить за межі якості життєвого середовища селян (хоча й не заперечує його) та передбачає забезпечення високого рівня добробуту, який є узагальнюючим показником рівня та якості життя. При цьому добробут реалізується через сукупність потреб людини, які вона в змозі задовольнити у процесі життєдіяльності (рис. 1.).

Рис. 1. Формування мети соціально-економічного розвитку села в контексті людських потреб

Державна підтримка та регулювання розвитку села відбувається завдяки одному з напрямів аграрної політики, що має назву сільський розвиток. Його завданнями визнано підтримку сталого розвитку села, за якого воно буде здатним виконувати свої традиційні суспільні функції та забезпечувати прогресивність розвитку сільського соціуму.

На основі узагальнення досвіду стимулювання розвитку сільських

територій у ЄС зроблено висновок, що ключовою особливістю, яка вирізняє європейський підхід до досліджуваної проблеми з-поміж інших, є визнання неможливості розвитку сільського господарства без розвитку сільських територій, що досягається завдяки координації та взаємодії в рамках Спільної аграрної політики двох її основ – ринкової політики та політики сільського розвитку. Водночас наголошується, що національні особливості українського села потребують не лише фінансових інструментів та суспільних ініціатив, але й (і насамперед) “оптимістичної” філософії європейської політики сільського розвитку – сільські території потрібно розглядати не через призму існуючих проблем, а як величезний потенціал, який потребує виваженої політики використання.

Другий розділ – *“Аналіз та оцінка процесу соціально-економічного розвитку села”* – присвячено дослідженню впливу сільськогосподарської діяльності домогосподарств на формування їх сукупних доходів, аналізу сільських демографічно-трудова процесів, а також комплексній оцінці соціально-економічної ситуації на селі.

Сільськогосподарське виробництво традиційно вважається основним видом економічної діяльності та джерелом формування матеріального добробуту селян. Для визначення найважливіших факторів, що впливають на доходи селян, використано метод багатофакторного кореляційно-регресійного аналізу. Вихідні дані для його проведення отримано в результаті соціологічного опитування, респондентами якого стало сільське населення Житомирської області. За результативну ознаку для проведення кореляційно-регресійного аналізу прийнято середньомісячний дохід домогосподарства (Y) та визначено його залежність від таких факторів: - x_1 - розмір земельної ділянки домогосподарства, га; - x_2 - оцінка рівня доходу від ведення сільського господарства, балів; - x_3 - кількість членів родини, осіб; - x_4 - освіта респондента, балів.

Зроблено висновок, що найбільшого впливу на розмір доходу сільських домогосподарств завдають такі фактори, як розмір земельної ділянки, що обробляється родиною, рівень доходності ведення на ній сільського господарства, освіта респондента, парні коефіцієнти кореляції для яких становлять 0,4731, 0,3728 та 0,3122 відповідно. Рівняння багатофакторної кореляційно-регресійної залежності доходів сільських домогосподарств для досліджуваної сукупності господарств має вигляд:

$$Y_x = -22,1372 + 139,5204x_1 + 193,8993x_2 + 47,0247x_3 + 139,7673x_4$$

Коефіцієнт множинної детермінації $R^2=0,3033$ свідчить про те, що варіація доходів домогосподарств, яка пояснюється зміною включених до рівняння регресії факторів, дорівнює 30,33 %. Водночас, за останні роки дохід від сільськогосподарської діяльності хоча й зріс на 172,5 грн., але його частка у структурі сукупних доходів скоротилася на 9,2 % (рис. 2).

Рис. 2. Частка доходів від ведення сільського господарства у сільських домогосподарствах Житомирської області, %

Джерело: розраховано та побудовано за даними Головного управління статистики в Житомирській області

Цей факт підкреслює зниження ролі сільського господарства у формуванні доходів мешканців села та пояснює необхідність урізноманітнення зайнятості селян на основі диверсифікації сільської економіки в цілому.

Аналіз особливостей сільськогосподарського виробництва на прикладі Житомирської області довів, що домінуюча роль у виробництві агропродукції належить особистим селянським господарствам. І хоча побуває думка, що через дрібні розміри вони не можуть бути перспективною розвиту аграрного сектора на майбутнє, протягом 2002-2006 рр. їх частка у обсязі валової продукції в умовах досліджуваної області зросла з 71,0 до 74,8 % (в цілому по Україні знизилася з 63,9 % до 61,0 %). При цьому господарствами населення використовується лише 20,5 % площі сільськогосподарських угідь області, що свідчить про вищу продуктивність їх земельних ресурсів.

Для формування узагальнюючого висновку щодо соціально-економічного розвитку села використано методикку комплексної оцінки, яка дає можливість врахувати основні індикатори розвитку села та проаналізувати їх зміни в динаміці (табл. 1). Суть цієї методики полягає у визначенні суми співвідношень фактичного значення показників, що включені до базового переліку, до їх критичного рівня, встановленого на основі експертної оцінки. Критичним вважається значення комплексної оцінки соціально-економічного розвитку села, що дорівнює 10 балам. За такої оцінки показники, що характеризують окремі сторони соціально-економічних процесів на селі, перетнули встановлену для них критичну межу. За 2002-2006 рр. результати комплексної оцінки соціально-економічної ситуації в селах Житомирської області свідчать про позитивні зрушення, оскільки значення низки показників, які були враховані при її здійсненні, знизилися.

Таблиця 1

Комплексна оцінка соціально-економічного розвитку села (на прикладі Житомирської області)

Показники	оцінка в балах	критичний рівень	Роки										2006 до 2002, +/-	
			2002		2003		2004		2005		2006		факт	відношення до критичного рівня
			факт	відношення до критичного рівня	факт	відношення до критичного рівня	факт	відношення до критичного рівня	факт	відношення до критичного рівня	факт	відношення до критичного рівня		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Співвідношення числа померлих до числа народжених, раз	2,0	1,0	2,4	2,4	2,5	2,5	2,5	2,5	2,6	2,6	2,4	2,4	0,0	0,0
Середнє число років недожиття до 100 р.	1,8	30,0	33,8	1,1	34,1	1,1	34,9	1,2	35,9	1,2	35,8	1,2	2,0	0,1
Частка населення з середньодушовими витратами нижче прожиткового мінімуму, %	1,9	10,0	86,6	8,7	81,4	8,1	79,7	8,0	75,1	7,5	69,9	7,0	-16,7	-1,7
Частка харчування в споживчих витратах, %	1,6	50,0	53,8	1,1	52,6	1,1	54,1	1,1	52,0	1,0	49,8	1,0	-4,0	-0,1
Рівень загального безробіття, %	1,9	10,0	7,9	0,8	10,0	1,0	8,7	0,9	5,8	0,6	6,1	0,6	-1,8	-0,2
Рівень злочинності на 100 тис. чол. населення, тис. чол..	0,8	500,0	684,5	1,4	939,8	1,9	796,0	1,6	655,1	1,3	565,8	1,1	-118,7	-0,2
Коефіцієнт комплексної оцінки, балів			27,6		27,6		26,9		25,4		23,9		-3,7	
			$\sum(gp2 \times gp5)$		$\sum(gp2 \times gp7)$		$\sum(gp2 \times gp9)$		$\sum(gp2 \times gp11)$		$\sum(gp2 \times gp13)$		x	

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики в Житомирській області

Встановлені в результаті оцінки соціально-економічного розвитку села параметри відповідних показників є досить низькими, оскільки значення комплексного показника фактично більше ніж у двічі перевищує свій критичний рівень. Крім того, наведені в табл. 1 дані є усередненими, тобто для окремих сіл ситуація може бути ще більш складною.

У третьому розділі – *“Шляхи адаптації соціально-економічного розвитку села до європейської моделі сільського розвитку”* – розроблено інтегрований підхід до формування політики сільського розвитку, систему стратегічних цілей соціально-економічного розвитку села, обґрунтовано основні напрями стратегії диверсифікації сільської економіки; запропоновано шляхи удосконалення інформаційно-консультаційної підтримки сільського населення, зокрема сільськогосподарської дорадчої діяльності.

Стратегічна діяльність держави щодо реалізації імперативів аграрної політики в Україні характеризується тим, що розробка необхідних стратегій та програм здійснюється з позицій переважно галузевого підходу, забезпечуючи тим самим пріоритетність розвитку сільського господарства, а не села. Побудова та реалізація проектів соціально-економічного розвитку відбувається на основі підходу ”зверху-вниз”, що ігнорує ініціативу та участь селян в цьому процесі. З огляду на зазначене, а також зважаючи на обставини та процеси, що ідентифікують сучасний соціально-економічний стан села, пропонується інтегрований підхід до здійснення політики сільського розвитку. Інтегрованість запропонованого підходу передбачає поєднання зусиль держави та сільського населення (сільської громади, її лідерського активу) у формуванні політики розвитку села на основі ендогенного потенціалу території.

Орієнтація на існуючий потенціал дозволяє більш виважено визначити необхідні дії для задоволення реальних потреб та використання локальних конкурентних переваг, врахувати специфічність проблем території. Згідно критерію територіальної прилеглиості до міст території класифікуються таким чином: 1) території, розміщені поряд з густонаселеними промисловими центрами; 2) території, віддалені від густонаселених центрів зі сприятливими природними та структурними передумовами для ведення агропромислового виробництва; 3) депресивні території з переважанням слаборозвинених сіл та наявністю сільськогосподарських угідь, що не використовуються протягом тривалого часу.

Сучасний етап розвитку суспільства, головним пріоритетом якого є розвиток людини, зумовлює необхідність застосування висхідної ініціативи селян у формуванні стратегії сільського розвитку та безпосередню участь у реалізації програм і проектів розвитку села, передбачає активізацію участі місцевого сільського населення у процесі прийняття рішень щодо розробки стратегії сільського розвитку та визначення її головних пріоритетів. Висхідна ініціатива не може

використовуватися як альтернативна або протиставлятися традиційній діяльності держави у цій сфері, але повинна доповнювати та взаємодіяти з останньою. Така компліментарність дозволить отримати ефективні результати у територіальному розвитку, оскільки більш повно враховуватимуться потреби суспільства.

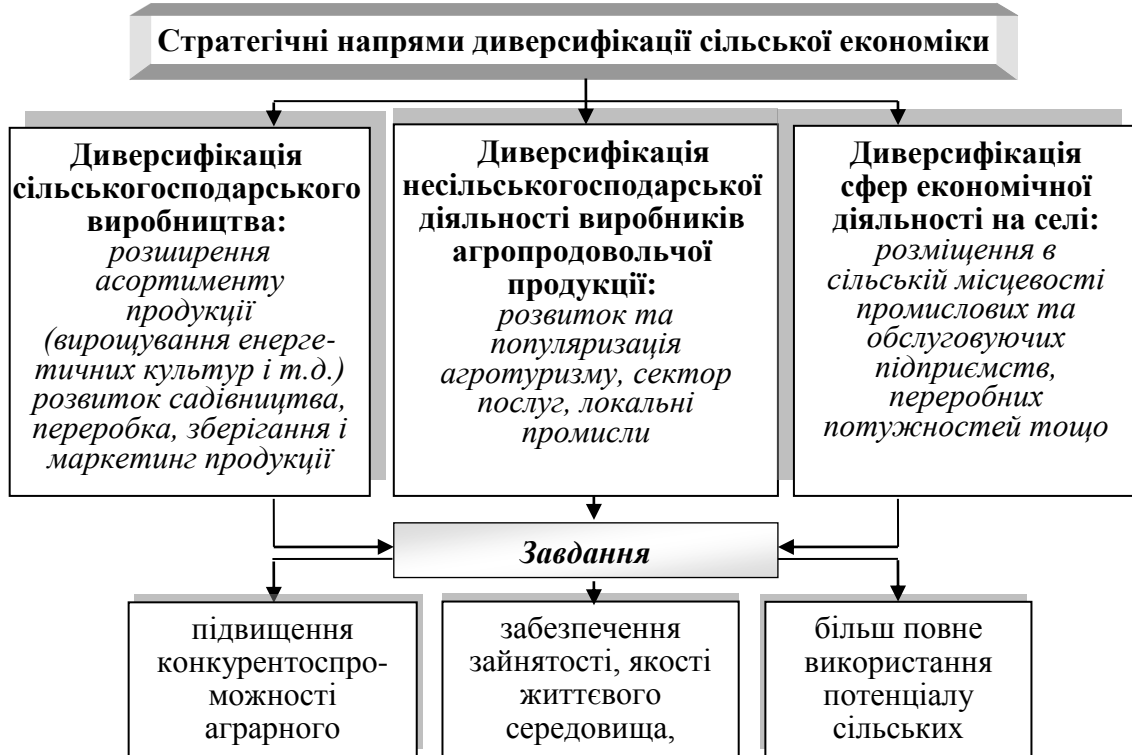
Переваги інтегрованого підходу до розвитку сільських територій будуть досяжними за умови визначеності стратегічних цілей політики розвитку села. Для вирішення основних сільських проблем та розвитку можливостей пропонуються чотири групи стратегічних цілей – екологічні, економічні, соціальні, просторові, а також напрями їх реалізації. Зосередженість на зазначених групах цілей сприятиме різносторонньому вирішенню проблем села, зокрема, підтримці добробуту, соціальної згуртованості сільських громад, активізації природоохоронної діяльності, покращання доступу селян до суспільно-необхідних благ, привабливості сіл як місця проживання та господарювання, ведення бізнесу тощо, а отже забезпечуватиме їх соціально-економічний розвиток.

Реалізація інтегрованого підходу може здійснюватися на основі диверсифікації сільської економіки, що сприятиме вирішенню таких проблем як безробіття, низький рівень доходів, неефективне використання наявного потенціалу тощо. Процес диверсифікації пропонується розвивати у трьох стратегічних напрямках, кожен з яких має на меті реалізацію конкретного завдання (рис. 3).

Запропоновані стратегічні напрями диверсифікації сільської економіки дозволяють досягти як соціального, так і економічного ефекту. Соціальний ефект полягає у можливості використання людського капіталу села, розширенні можливостей для прикладання праці безпосередньо в ареалі життєдіяльності, розвитку підприємницьких здібностей тощо.

Значення економічного ефекту диверсифікації має множинний характер: по-перше, це додаткові робочі місця, а отже, розширення сфери отримання доходів селян, що дозволяє задовольняти їх потреби; по-друге, зростання кількості зайнятих забезпечить збільшення обсягів виробництва продукції. Оцінити його можна за допомогою моделювання запропонованої стратегії, метою якого визначено насамперед вдосконалення структури зайнятості на селі з орієнтацією на збільшення числа працюючих.

Головним обмеженням для модельованої перспективи розгортання процесу диверсифікації сільської економіки вбачається обсяг доступних інвестицій, оскільки урізноманітнення діяльності, що зумовлює створення робочих місць, потребує капітальних вкладень.

Рис. 3. Стратегічні напрями диверсифікації сільської економіки

Отже, модель диверсифікації сільської економіки, яка спрямована на реалізацію її соціально-економічної мети, буде виражена за допомогою нерівності:

$$\begin{cases} \sum_i^n f_i x_i \leq \sum I \\ \sum x_i \rightarrow \max \end{cases}, \quad (1)$$

де f_i - обсяг інвестицій, необхідних для створення одного робочого місця у i -тій сфері економічної діяльності; x_i - кількість створених робочих місць у i -тій сфері економічної діяльності; $\sum I$ - сума доступних інвестицій;

Враховуючи закони розміщення продуктивних сил та потенціал села, до переліку сфер економічної діяльності, які можуть розвиватися в умовах сільської місцевості, віднесено сільське господарство, лісове господарство та обробку деревини, переробну промисловість, сферу послуг, харчову промисловість, транспорт і зв'язок, готельно-ресторанну справу, торгівлю, будівництво. Наступним етапом оцінки результату створення робочих місць у цих сферах економічної діяльності є розрахунок коефіцієнту акселерації, який характеризує зміну вартості виробленої продукції та реалізованих послуг, зумовлену приростом інвестицій, та розраховується за формулою:

$$k_{\text{акселерації}} = \frac{\Delta I}{\Delta \text{ВВП}} , \quad (2)$$

де $k_{\text{акселерації}}$ - коефіцієнт акселерації, ΔI - приріст інвестицій, $\Delta \text{ВВП}$ - приріст вартості виробленої продукції та послуг.

У результаті визначення середньої потреби інвестицій (тис. грн.) для створення одного робочого місця як співвідношення вартості основних засобів до середньорічної кількості працівників у перерахованих сферах діяльності, а також значення коефіцієнта акселерації для кожної з них, вищенаведена нерівність (1) набула вигляду:

$$\begin{aligned} \sum \text{ВВП} &= \sum \frac{I_i}{k_{\text{акселерації}_i}} = \sum \frac{f_i x_i}{k_{\text{акселерації}_i}} = \\ &= \frac{63,3x_1}{0,1883} + \frac{7,9x_2}{0,6374} + \frac{64,9x_3}{0,0399} + \frac{10,7x_4}{0,0630} + \frac{98,2x_5}{0,2136} + \frac{217,9x_6}{1,4577} + \frac{51,8x_7}{0,0203} + \frac{25,5x_8}{0,0199}, \end{aligned}$$

де - x_1 - очікувана кількість створених робочих місць у сільському господарстві, x_2 - сфері послуг, x_3 - харчовій промисловості, x_4 - лісовому господарстві та переробці деревини, x_5 - переробній промисловості, x_6 - транспорті та зв'язку, x_7 - готельно-ресторанній справі, x_8 - будівництві.

Отриману величину можна оцінювати як економічний результат процесу диверсифікації сільської економіки, який гармонійно пов'язаний з соціальним – вирішення проблем сільської зайнятості та професійної самореалізації. Отже, можна стверджувати, що диверсифікація економічної діяльності на селі є інструментом його комплексного розвитку, оскільки забезпечує єдність соціальних та економічних результатів.

Однією з ключових проблем на шляху диверсифікації сільської економіки та сільського розвитку в цілому визнано обмеженість інформаційного середовища селян. Одним з можливих виконавців функції організації інформаційного забезпечення на селі є сільськогосподарські дорадчі служби. Традиційно їх призначення вбачається у забезпеченні аграрних товаровиробників необхідними знаннями для виробництва та збуту сільгосппродукції. Проте, з огляду на особливості аграрного виробництва в сучасний період, а також складність соціально-економічних проблем села в цілому, нагальною потребою є також надання соціально необхідних інформаційних послуг сільському населенню. Метою таких послуг є розширення інформаційного простору жителів села, одним зі складових якого є питання євроінтеграційної перспективи України. Цю тезу підтверджено результатами соціологічного дослідження селян, більшість яких мають або негативну позицію стосовно вступу до ЄС (10,3 %), або наразі не визначилися (47,8 %). Зроблено висновок, що робота сільськогосподарських дорадчих служб є необхідним елементом

прогресивного розвитку села, головними напрямками діяльності яких для селян визначено розвиток сільських територій, розвиток людського капіталу та особистих селянських господарств.

ВИСНОВКИ

Результати узагальнення та наукового обґрунтування теоретично-методологічних засад соціально-економічного розвитку села в умовах аграрних реформ засвідчили, що, з одного боку, розвиток села є пріоритетним в реалізації державної аграрної політики, з другого, – соціально-економічні перетворення відбуваються доволі повільно та не вирішують існуючих проблем. Врахування ролі та значення європейського вектору для аграрного сектора, його впливу на економічний та соціальний розвиток села дозволило сформулювати найважливіші наукові та практичні висновки і рекомендації дисертаційного дослідження:

1. Ґрунтуючись на наукових поглядах відносно сутності категорії соціально-економічний розвиток та її зв'язку з іншими категоріями (село, сільські території, сільське життєве середовище), соціально-економічний розвиток визначено як процес переходу соціальних явищ (зайнятість, демографічна ситуація, спосіб життя, житлово-побутові умови, потреби населення тощо) на якісно новий рівень завдяки зростанню економічних чинників. Сучасне розуміння проблематики соціально-економічного розвитку села передбачає його вихід за межі розвитку сільської соціальної інфраструктури, функція якої традиційно зводиться до забезпечення діяльності об'єктів із задоволення споживчих потреб сільського населення.

2. Метою соціально-економічного розвитку села повинно бути забезпечення добробуту сільського населення, зміст якого не обмежується поліпшенням якості життєвого середовища селян, хоча й не заперечує його. Суспільний добробут поєднує у собі матеріальну, нематеріальну та духовну компоненти, за рахунок яких відбувається задоволення потреб не лише життєдіяльності, але й особистісного розвитку людини.

3. Соціально-економічний розвиток села є ключовим елементом державної аграрної політики, яка в сучасній інтерпретації визначає його як сільський розвиток. За рахунок реалізації політики сільського розвитку держава створює умови не тільки для зростання добробуту сільського населення, але й забезпечення конкурентоспроможності сільських територій та повної реалізації їх економічного потенціалу. Проте ефективність вирішення проблем села потребує підсилення дій держави шляхом залучення приватного та суспільного секторів як самостійних суб'єктів сільського розвитку. Присутність учасників цих секторів нівелює виключність ролі держави у політиці сільського розвитку та розширює її пріоритети.

4. Трансформаційні процеси в аграрній економіці України не забезпечили очікуваних позитивних результатів в економічній та соціальній сферах села, що зумовило необхідність дослідження

особливостей моделі сільського розвитку Європейського Союзу. Виявлено, що основними векторами даної моделі є: конкурентоспроможність сільських територій; довкілля та управління ландшафтами; диверсифікація сільської економіки та активізація громадської ініціативи селян. Адаптація до вимог та стандартів європейської політики сільського розвитку є проблематичною у зв'язку з домінуванням у національній аграрній політиці потреб сільськогосподарського виробництва. На відміну від зазначеного підходу, пріоритетом європейської аграрної моделі є розвиток сільської місцевості як передумови розвитку сільськогосподарського виробництва.

5. Результати якісного та кількісного аналізу соціально-економічного розвитку села на прикладі окремої області засвідчили, що за більшістю напрямів не спостерігається зростання добробуту селян. Про це свідчить високий рівень безробіття на селі, низький рівень диверсифікації джерел доходів, депопуляційні процеси, незадовільний стан об'єктів соціальної інфраструктури, знецінення сільського способу життя та культури, поширення проявів девіантної поведінки тощо. Проведена автором комплексна оцінка соціально-економічної ситуації на селі виявила незадовільний рівень основних показників розвитку, що обмежує можливість вирішення виявлених проблем у короткостроковій перспективі.

6. Рекомендації щодо покращання соціально-економічного розвитку села включають імплементацію інтегрованого підходу до формування політики сільського розвитку, одним із шляхів реалізації якого вбачається диверсифікація сільської економіки. З огляду на обмеженість інформаційного середовища на селі, в авторському варіанті запропоновано шляхи розвитку та функціонування інформаційно-консультаційної діяльності як невід'ємної складової інтегрованого підходу.

7. Інтегрований підхід до політики соціально-економічного розвитку села передбачає поєднання зусиль держави та сільської громади при визначенні перспектив сільського розвитку відповідно до специфічних соціо-еколого-економічних умов конкретної території. Саме такий формат співпраці дозволяє посилити акцент на суспільних потребах селян та оптимізувати використання ендогенного потенціалу території з огляду на коротко- та довгострокову перспективу, всебічно сприяти збереженню притаманних їй культурних, історичних, духовних цінностей та способу життя, формування повноцінних умов життя для усіх прошарків сільського суспільства, активній участі місцевого населення у процесі забезпечення соціально-економічного розвитку села.

8. З урахуванням багатофункціональної ролі сільського господарства, яка превалює у європейській політиці сільського розвитку, обґрунтовано соціально-економічну ефективність диверсифікації сільської економіки. Її забезпечення пов'язано з розвитком трьох стратегічних напрямів: 1) урізноманітнення сільськогосподарського виробництва; 2) розширення

несільськогосподарської діяльності виробників агропродовольчої продукції; 3) розгортання інших сфер економіки на селі. В межах вказаних напрямів необхідно розв'язувати наступні завдання: підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора та його комерціалізація; забезпечення зайнятості селян та збереження сільського способу життя; більш повне використання можливостей сільських територій; розвиток інфраструктури. У результаті економіко-математичного моделювання доведено множинний характер результатів диверсифікації економіки села, що полягає у зростанні обсягів виробництва продукції та послуг у сільській місцевості, вирішенні проблем безробіття та формуванні раціональної структури зайнятості, розвитку можливостей для отримання доходу тощо.

9. Виконавцем функції інформаційно-консультаційного забезпечення на селі в сучасних умовах є сільськогосподарські дорадчі служби, які повинні не лише супроводжувати виробничу діяльність сільськогосподарських товаровиробників, а й провадити соціально необхідну взаємодію з сільським населенням, активізувати його ініціативу. Виконання цих функцій потребує реалізації як технологічного, правового, фінансово-економічного, соціально-побутового, так і інформаційного дорадництва, ключовими завданнями якого є створення повноцінного інформаційного середовища та стимулювання громадської активності селян.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Куцмус Н.М. Диверсифікація діяльності сільського населення Житомирської області на шляху до євроінтеграції / Н.М. Куцмус // Вісн. Нац. ун-ту водного господарства та природокористування: зб. наук. пр. – Рівне, 2006, Вип. 4, Ч. 1.– С. 274-281.
2. Куцмус Н.М. Концептуальні підходи до управління розвитком сільських територій в умовах євроінтеграційного курсу України / Н.М. Куцмус // Вісн. Хмельницького нац. ун-ту. – 2006. - № 6, Т.3. – С. 253-257.
3. Куцмус Н.М. Тенденції розвитку сільських територій в регіональній політиці ЄС: досвід для України / Н.М. Куцмус // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. – В 3-ох т.– Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. – Т. 2, Вип. 225. – С. 375-383.
4. Зінчук Т.О. Соціальний захист сільського населення в країнах Центральної та Східної Європи – членах Європейського Союзу / Т.О. Зінчук, Н.М. Куцмус // Економіка АПК. – № 3. – 2006. – С. 102-109. *(особистий внесок - досліджено та класифіковано проблеми, що визначають формування механізму соціального захисту у країнах Центрально-Східної Європи).*
5. Куцмус Н.М. До питання конкурентоспроможності аграрного сектора Житомирської області в контексті вступу до СОТ / Н.М. Куцмус //

- Вісн. аграр. науки Причорномор'я. – 2007. – Вип. 3, Т. 2. – С. 134-139.
6. Зинчук Т.А. Теоретико-методологические подходы к диверсификации сельской экономики в Украине и ЕС / Т.А. Зинчук, Н.М. Куцмус // Многофункциональность сельского хозяйства и устойчивое развитие сельских территорий: науч. сб. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова “Энциклопедия русских деревень”, 2007. – С. 543-546. (*особистий внесок - здійснення аналізу комплексу заходів політики диверсифікації у відповідності до її функцій*).
  7. Куцмус Н.М. Використання СВОТ-аналізу при розробці стратегії розвитку села / Н.М. Куцмус // Актуальні проблеми теорії і практики менеджменту в умовах трансформації економіки: зб. тез регіональної міжвуз. наук.-практ. конф., 13-14 квітня 2006 р. – Рівне: НУВГП, 2006. – С. 110-111.
  8. Куцмус Н.М. Демографічно-трудова особливості формування сільського соціуму Житомирської області / Н.М. Куцмус // Формування стратегії розвитку регіонального АПК: Матеріали 2-ої міжфак. наук.-практ. конф. молодих вчених, 11 травня 2006 р. – Житомир: Вид-во ДВНЗ “Державний агроєкологічний університет”, 2006. – С. 111-114.
  9. Куцмус Н.М. Доходи від сільськогосподарського виробництва як основа забезпечення якості життя у сільській місцевості / Н.М. Куцмус // Роль соціального капіталу та локальних ініціатив у забезпеченні сільського розвитку: Доп. Міжнар. Симпозіуму, 16-18 травня 2007 р., м. Житомир. – Житомир: Вид-во ДНВЗ “Державний агроєкологічний університет”, 2007. – С. 254-262.
  10. Куцмус Н.М. Європейський досвід формування та функціонування сільськогосподарських дорадчих організацій / Н.М. Куцмус // Формування стратегії розвитку регіонального АПК: Матеріали міжфак. наук.-практ. конф. молодих вчених, магістрів та студ., 12 травня 2005 р. – Житомир: Вид-во “Державний агроєкологічний університет”, 2005. – С. 145-148.
  11. Куцмус Н.М. Роль сільськогосподарських дорадчих служб в розвитку професійної компетентності менеджера сучасного аграрного підприємства / Н.М. Куцмус // Вісник Степу. – 2007. Вип. 4. – С. 199-201.
  12. Куцмус Н.М. Система землекористування у Польщі як інструмент забезпечення розвитку сільських територій: досвід для України / Н.М. Куцмус // Аспекти сільського розвитку. – 2006. – № 1-2 (7). – С. 52-56.
  13. Куцмус Н.М. Стійкий сільський розвиток – політика відродження села на шляху до євроінтеграції / Н.М. Куцмус // Матеріали 2-ої Міжнародн. наук.-практ. конф. “Образование и наука без границ – 2006”. – Днепропетровск: Наука и образование, 2006. – Т. 3. – С. 16-18.
  14. Куцмус Н.Н. Социально-экономическое развитие села (опыт стран ЕС)

/ Н.М. Куцмус // Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития в регионе ЦЕИ: Материалы VI междунар. науч. конф., 20-21 октября 2005 г. – В 4-ох т. – Минск: НИЭИ Мин-ва экономики Респ. Беларусь, 2005. – Т. 2. – С. 305-307.

15. Куцмус Н.М. Усвідомлення євроінтеграційної проблематики селянами Житомирської області / Н.М. Куцмус // Генезис інституційної системи сучасної економіки України: Матеріали XVII-ої міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 196-203.

АНОТАЦІЯ

Куцмус Н.М. Соціально-економічний розвиток села в умовах європейського вибору. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – Державна установа “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, Київ, 2008.

Досліджено теоретичні, методологічні та прикладні засади соціально-економічного розвитку села в умовах європейського вибору України. Узагальнено досвід стимулювання розвитку сільських територій та визначено особливості європейської моделі сільського розвитку. Розкрито особливості соціально-економічного розвитку села на прикладі Житомирської області. Проаналізовано роль сільськогосподарської діяльності у формуванні сукупних доходів та забезпеченні зайнятості селян. Запропоновано методіку комплексної оцінки соціально-економічної ситуації на селі. Обґрунтовано шляхи вирішення виявлених проблем розвитку села з урахуванням досвіду країн ЄС, зокрема запропоновано інтегрований підхід до формування політики сільського розвитку, однією з можливих стратегій реалізації якого є диверсифікація сільської економіки.

Ключові слова: село, сільська територія, сільський розвиток, соціально-економічний розвиток, європейська модель сільського розвитку.

АННОТАЦИЯ

Куцмус Н.Н. Социально-экономическое развитие села в условиях европейского выбора. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.03 – экономика и управление национальным хозяйством. – Государственное учреждение “Институт экономики и прогнозирования НАН Украины”, Киев, 2008.

Диссертация посвящена проблеме социально-экономического развития села с учетом европейского выбора Украины. Результатом исследований теоретических основ понятия социально-экономического развития стала попытка определить его как процесс, который предусматривает переход сельских социальных явлений и процессов на

более высокий качественный уровень благодаря развитию и активизации экономических. Целью этого процесса является создание возможностей для удовлетворения общественных потребностей сельского населения, в том числе физических, социальных и духовных.

Исследование социально-экономического развития села на примере Житомирской области свидетельствует о сложности демографической ситуации, а также о существовании проблем с занятостью крестьян. Объяснением этому служит низкий уровень возможностей их профессиональной самореализации и развития в пределах села, отсутствие для большинства населения альтернативы занятости в сельскохозяйственном производстве. Показатель комплексной оценки ситуации на селе, которая включает экономические и социальные индикаторы, вдвое превышает свой критический уровень (10 баллов), однако за период 2002-2006 гг. улучшилась на 2 балла.

Для решения проблем развития села с учетом существующего потенциала предложен интегрированный подход к формированию и реализации политики сельского развития. Такой подход предусматривает объединение усилий государства и сельской общины в процессе определения перспектив сельского развития применительно к специфическим условиям конкретной территории.

Перспективной стратегией преодоления проблемы низкой конкурентоспособности сельских территорий как среды жизни и ведения экономической деятельности может стать стратегия диверсификации сельской экономики. Эффектом от ее имплементации станет множество социально-экономических результатов – увеличение и совершенствование структуры занятости сельского населения, развитие бизнеса и возможностей для получения доходов на селе, использования потенциала сельских территорий и т.д.. Основными направлениями предложенной стратегии являются диверсификация: 1) сельскохозяйственного производства; 2) несельскохозяйственной деятельности производителей агропродовольственной продукции; 3) сфер экономической деятельности на селе в целом. Установлено, что необходимым стимулирующим элементом развития села является деятельность сельскохозяйственных совещательных служб, которые должны ориентировать свою работу не только на потребности сельскохозяйственных товаропроизводителей, но и сельского населения, выполнять социально необходимую функцию расширения информационного обеспечения сельского населения и активизации общественной инициативы. В работе с населением главными направлениями совещательной деятельности определено развитие сельских территорий, развитие человеческого капитала и личных крестьянских хозяйств.

Ключевые слова: село, сельская территория, сельское развитие, социально-экономическое развитие, европейская модель сельского развития.

ANNOTATION

Kutsmus N.M. Social and economic development of rural area under the conditions of European choice. Manuscript.

The thesis for the Scientific Degree of Candidate of Economic Sciences on specialty 08.00.03 - Economics and Management of National Economy. – State organization “Institute of economy and forecasting of the National academy of sciences of Ukraine”, Kyiv, 2008.

The theoretical, methodological and applied principles of the social and economic development of rural area under the conditions of European choice of Ukraine have been investigated in the thesis. The experience of promoting the rural area development in European Community has been generalized. The peculiarities of European model of rural development have been determined. The characteristic features of social and economic development of rural area have been shown as an example of the Zhytomyr region. There has been analyzed the role of farm activities for aggregate income formation and rural employment assurance. The procedure for complex estimation of rural area social and economic situation has been suggested. The ways for solving the problems of rural area development by European Community Countries experience have been grounded. The integration approach towards rural economy diversification as one of its implementation strategies has been given.

Key words: *countryside, rural area, rural development, social and economic development, European model of rural development.*

Підписано до друку 07.05.2008 р.
Папір друкарський. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 1,0. Формат 60x90/16
Наклад 150 примірників. Зам. № _____.
Віддруковано з готових оригінал-макетів автора в
ПП "Рута", м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17-а
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи від 24.12.2001 р., серія ЖТ №2